

-
4. Громов М. Н. ИЗБОРНИК 70 / М. Н. Громов. – Тверь: Альфа-пресс, 2013. – 560 с.
  5. Лотман Ю. М. К проблеме типологии культуры / Ю. М. Лотман // Учёные записки Тартуского государственного университета. Труды по знаковым системам. – Вып. 198. – Тарту: ТГУ, 1967. – С. 30-38.
  6. Митин И. И. Культурный ландшафт как палимпсест: от памяти к месту / И.И. Митин // Коллективная социально-историческая память и вызовы современности. Актуальные теоретические очерки: сб. науч. статей [под ред. А. В. Дахина]. – Н. Новгород: Изд-во ВВАГС, 2011. – С. 135-144.
  7. Подорога В. Выражение и смысл. Ландшафтные миры философии: Сёрен Киркегор, Фридрих Ницше, Мартин Хайдеггер, Марсель Пруст, Франц Кафка / Валерий Подорога. – М.: Ad Marginem, 1995. – 427 с.
  8. Тоталогічні образи ландшафту: Матеріали VI Міжнародної методологічної конференції “Філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій в природничо-географічних науках” // Науковий вісник Інституту дизайну і ландшафтного мистецтва Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Вип. 3. – К.: ДАКККіМ, 2006. – 151 с.
  9. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер // М. Хайдеггер. Время и бытие: Статьи и выступления; [пер. с нем.]. – М.: Республика, 1993. – С. 391-406.
  10. Хайдеггер М. Разъяснения к поэзии Гёльдерлина / М. Хайдеггер; [пер. с нем. Г. Б. Ноткина]. – СПб.: Академический проект, 2003. – 320 с.

Summary

Sukhodub T. Historical and Philosophical Knowledge: Methodology of Area Studies. Philosophical area studies are philosophical direction of modern historical and philosophical knowledge. Its formation is associated with the actualization of the next problems: the search of regional identity (which is determined in relation to the historical and philosophical tradition); development of local history (part of which is the study of philosophy and «places of memory»). Methodological base of Area studies rests on semiotic understanding of culture as a multifunctional integer where art, mental imagery, spiritual and cultural practices developed by the laws of memory, thence is important to use verbal sources and non-verbal. «Landscape» methodological approach explains the connection between «place», «time» and «thought» of philosopher. Keywords: methodology, historical and philosophical knowledge, area studies, landscape thinking, topos, memory.

УДК 164.032

© Орест Гасяк

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЕПІСТЕМНІ ПОТЕНЦІЇ НАУКОВОГО ФАКТУ

Досліджується епістемний потенціал наукового факту як фрагменту достовірного знання у контексті категорій логіки наукового дослідження, що репрезентують динамічну модель розвитку науки; з'ясовується його логіко-гносеологічна природа та методологічна функція у процесі становлення принципово нового знання; виявляються умови актуалізації епістемних потенцій фактуального знання; розкривається роль наукових фактів у виборі векторності розвитку науки як соціокультурного феномену. Ключові слова: епістемний потенціал, науковий факт, парадигмальне знання.

Осмислення ціннісних потенцій знання, зокрема фактуального – актуальна проблема філософії та методології науки, оскільки вона безпосередньо пов'язана з проблемами гносеології та логіки наукового дослідження, теорії становлення нового наукового знання, розвитку науки в цілому. Актуальність теми цієї розвідки зумовлена ще й тим, що до цього часу збереглася невизначеність у розумінні природи актуального, його форм, місця й ролі у структурі однопорядкових категорій, їх потенцій у процесі освоєння об'єктивної реальності. Різні тлумачення змісту поняття факту та багатозначність відповідного терміна призводить до певних труднощів у розв'язанні багатьох методологічних проблем [див.: 19, с. 151]. Розкриття умов вияву потенцій наукового факту є однією з актуальних проблем філософії науки, оскільки має прямий стосунок до фундаментальних проблем механізму виникнення і розвитку наукового знання та ціннісних орієнтацій наукового пізнання.

Висвітлення окреслених і суміжних з ними проблем передбачає відповідну методологію. Такою, на нашу думку, є аксіопотенціалістська парадигма, розроблена М. Марчуком, що

ґрунтується на потенціалістському розумінні цінності, згідно з яким, «усе значуще для людини однаковою мірою зумовлене протилежностями, але водночас і спорідненими потенціями об'єкта і суб'єкта» [13, с. 89]. Зазначене не означає применшення ролі існуючих парадигм і підходів до з'ясування природи та функцій фактуального у процесі розвитку наукового знання. Мають місце спроби філософського аналізу феномена факту в контексті постнекласичної парадигми наукового знання у трьох аспектах – гносеологічному, онтологічному та аксіологічному. Проте, як зазначає Ю. Мелков, «проблема дослідження фактів науки залишається відкритою...» [14, с. 202].

Переконливим свідченням цього можуть слугувати усталено різні тлумачення змісту поняття «факт» і значення відповідного терміна як у довідковій, так і спеціальній літературі з логіки та методології науки. У деяких працях факт ототожнюється із дослідним знанням [2, с. 188], в інших – з явищами, подіями, станами тощо [6, с. 563]. Фактам приписують такі риси як індивідуальність [15, с. 60], дискретність [5, с. 247], інваріантність [11, с. 51-52], часткова інваріантність [9, с. 227], багатогранність (об'єктивність, інформаційність, практична й теоретична детермінованість) [12, с. 561]. Дехто дотримується думки про те, що факти не є «чистою емпірією», що вони містять у собі не тільки сприйняття явищ, а й їх інтерпретацію: «наявність теоретичної інтерпретації робить факти видом знання, надає їм статусу наукових фактів» [21, с. 107] тощо.

У сучасній філософії та методології науки виокремлюють дві концепції факту – актуалізм і теоретизм [див.: 16]. Згідно з першою концепцією, наукові факти не залежить від теорії, тобто перебувають поза нею, згідно з іншою – факти лежать у межах теорії і повністю детермінуються нею [див.: 16, с. 151]. Щоб послабити «одномірність» у розумінні факту, О. Нікіфоров пропонує об'єднати протилежні погляди на факт у тезі: «Наукові факти до певної міри автономні щодо теорії, до певної міри залежать від неї» [16, с. 151]. Аргументом для доказу цієї тези може слугувати, на думку О. Нікіфорова, елементарна структура наукового факту, яка включає перцептивний, лінгвістичний і матеріально-практичний компоненти [див.: 16, с. 151]. Розкриваючи взаємозв'язок між цими компонентами, він зауважує: «Якщо розглядати факт у єдності всіх трьох сторін, то, вірогідно, поняття істини у звичному для нас сенсі застосувати до нього неможливо, бо науковий факт не тільки відображає дійсність, а й одночасно виражає духовні досягнення певної культури, її способів пізнання дійсності, її світогляду й чуттєво-емоційного сприйняття реальності. Все це зумовлює соціально-культурну відносність фактів» [16, с. 162-163]. Проте ця «відносність» фактів, як буде доведено згодом, аж ніяк не впливає на ціннісні потенції фактуального: епістемні, естетичні чи етичні. Із вище означеного випливає, що більшість схильна вважати, що факт є видом знання, теоретична інтерпретація якого робить його науковим.

Отже, науковий факт – це такий фрагмент знання, який, будучи включеним у певну теоретичну систему тлумачення, має свою онтологію (реальну чи ідеальну). Таке розуміння наукового факту охоплює найзагальніші й специфічні ознаки фактуального, незалежно від способу його здобуття. Сформульована О. Нікіфоровим теза у вигляді діалектичної суперечності тільки актуалізує проблему, але не розв'язує її. Очевидно, що розв'язання її не варто шукати в контексті відношення факту до чуттєвого, раціонального, емпіричного чи теоретичного тощо. У цьому зв'язку актуальнішою є думка П. Копніна: «Категорія факту визначається через знаходження його місця у ході наукового дослідження, тієї функції, яку він відіграє в ньому» [10, с. 222].

Логіка наукового дослідження розробила систему категорій, якими охоплюється процес становлення і розвитку знання: парадигма, факт, проблема, ідея, гіпотеза, теорія тощо. Субординація цих категорій, їх місце і роль у науковому дослідженні визначаються гносеологічною моделлю процесу наукового пізнання. Процес наукового дослідження як пізнання постає як об'єктивно зумовлена послідовність взаємозумовлених і взаємопов'язаних етапів: переходу від знання до усвідомлення незнання, від незнання до вірогідного знання і від останнього до знання достовірного. Цим етапам відповідають певні пізнавальні ситуації, які репрезентують гносеологічні неузгодженості між усталеним парадигмальним знанням і новими фактами в проблемогенній ситуації, та несумісності між конкуруючими фрагментами вірогідного і достовірного знання – в проблемній ситуації. Гносеологічна модель становлення нового знання постає у вигляді субординації відповідних форм і способів розвиткового знання, а саме $Pd(\times)F \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow H \rightarrow Trpd(\times) \rightarrow F' \rightarrow I' \rightarrow P' \rightarrow H' \rightarrow T'pd \rightarrow$, де: Pd – парадигма, F – факт, I – ідея, P – проблема, H – гіпотеза, Trpd – теорія-парадигма, F' – новий факт, I' – нова ідея, P' – нова проблема, H' – нова гіпотеза, Trpd' – нова теорія-парадигма, (×) – знак неузгодженості між фрагментами знання у проблемогенній ситуації.

Проблемогенна ситуація відображає гносеологічну неузгодженість між проблемогенними факторами, якими постають парадигмальна система знання, з одного боку, та емпіричні чи теоретичні факти – з іншого. «Гносеологічний конфлікт» між парадигмою і новими фактами усвідомлюється суб'єктом пізнавальної діяльності як логічна несумісність. Формою і способом подолання конфлікту між проблемогенними факторами (парадигмою і фактами) є гіпотетична ідея або гіпотетичне раціональне уявлення. На підставі обраної в ситуації вибору ідеї формулюється проблема як пізнавальне завдання з її обґрунтування шляхом побудови принципово нового знання про предмет дослідження. Звідси випливає, що не тільки факти, а й парадигмальне знання є основою наукового дослідження, яке завдяки їх взаємовідношенню набуває проблемного характеру. «Для постановки проблеми, її розв'язання, – наголошує П. Копнін, – необхідне знання..., об'єктивна істинність якого доведена». Це достовірне знання постає фактом, на який спирається дослідження. Знання набуває якості фактичності, якщо воно: 1) достовірне; 2) служить вихідним моментом у постановці та розв'язанні наукової проблеми» [див.: 10, с. 222]. Отже, науковий факт можна визначити як фрагмент достовірного знання, який служить умовою формулювання, постановки і розв'язання наукової проблеми. Звідси випливає, що факт – це не подія, не явище, не процес тощо, а знання, що постає у формі судження чи їх системи.

Постають запитання: Чи будь-який факт може виконати роль проблемогенного фактора у відповідній ситуації? Які ознаки факту свідчать про його епістемні потенції? У чому полягає актуальна і потенційна цінність наукового факту? Чи впливає фактуальне знання на векторність розвитку науки? Ці й подібні запитання постають через те, що гносеологічна цінність наукового факту не тотожна самому фактові, бо останній залишається таким незалежно від того, який у нього зв'язок з наявною системою знання і культурою на загал.

У філософії та методології науки усталилась думка про те, що не будь-який факт призводить до формулювання і постановки наукової проблеми, а тільки той, який має ознаку новизни [див.: 3; 9; 15; 19; 20]. Новизна факту є умовою виникнення «гносеологічного конфлікту», подолання якого можливе шляхом постановки і розв'язання проблеми, яка дасть приріст нового знання. Оскільки новизна фактів є функцією від парадигмального знання, то є смисл твердити не стільки про нові факти, скільки про факти пояснювані чи не пояснювані парадигмальним знанням.

Є кілька підходів до аналізу новизни: інформаційний, семантико-інформаційний, формально-логічний, гносеологічний, суб'єктивно-психологічний тощо [див.: 11; 17; 18]. Не вдаючись до розлогого аналізу зазначених підходів, оскільки вони відомі, можемо зауважити, що мовити про новизну фактів а priori не має сенсу. Якщо визначити новизну фактів а posteriori, то потрібно зіставляти фактуальне знання з наявним парадигмальним знанням і в такий спосіб оцінювати його як «старе» чи «нове». Спроби пояснити новизну через вияв суперечності між наявним, усталеним знанням і знанням емпіричним також не розв'язує проблеми новизни. Річ у тім, що факт, який не пояснюється парадигмальним знанням, може суперечити, а може й не суперечити парадигмі, але це не означає, що він є новим. Поняття «новизни», його зміст залежить від того, як розуміти процес розвитку знання, субординацію його структурних елементів, а також функцій, які вони виконують у відповідних пізнавальних ситуаціях.

Аргументом на користь сказаного вище може слугувати історія становлення тієї чи тієї фундаментальної теорії, яка з часом посяде місце нової парадигми. Наприклад, однією з умов побудови геліоцентричної системи М. Коперника була виявлена неузгодженість між системою Птолемея і новими фактами. Сам Коперник описує цю ситуацію так: «Ми все-таки бачимо, що багато що не узгоджується з тим, що повинно було б впливати з його (Птолемеєвих. – О. Г.) тверджень: крім цього відкриті деякі інші рухи, йому невідомі» [7, с. 17]. Отже, нові факти, отримані в результаті спостережень, вказували на неспроможність «старої» парадигми в їх поясненні, оскільки остання базувалася на ідеї геліоцентризму. До того ж мала місце неузгодженість між тим, що мало б впливати із тверджень його системи, і тим, що насправді було. Способом усунення цієї неузгодженості було пізнавальне завдання або проблема, яка формулювалась і ставилась на основі ідеї геліоцентризму, обґрунтування якої призвело до побудови геліоцентричної системи.

Звідси випливає, що «новий факт» як фрагмент знання містить потенційно проблемогенність, яка виявляється тоді, коли він стає елементом системи «парадигмальне знання – новий факт». Власне кажучи, проблемогенність можна вважати істотною ознакою актуалізованих епістемних потенцій фактуального знання. У ситуації, коли «схема» факту не може дедукуватись із наявних

(парадигмальних) теоретичних тверджень, то постає завдання перебудови теорії чи побудови нової теоретичної системи. У період, коли нова теорія ще не побудована, а стара явно не годиться, то науковий факт зберігає відносну самостійність і нереалізовану потенційну епістемну цінність

Епістемна цінність наукового факту не тотожна самому фактові. Його цінність полягає у спроможності чинити спротив наявній системі знання, тобто парадигмі, і в такий спосіб виявляти свою значущість. Самоузгоджене, самодостатнє фактуальне знання поза відношенням до парадигмального знання неспроможне виявити свій епістемний потенціал. Парадигмального знання достатньо, щоб описати явище, але не завжди достатньо, щоб пояснити його. Новий факт як фрагмент знання явно чи неявно містить у собі здатність, яка виявиться лише тоді, коли він стане у певну опозицію до наявної системи знання і породить несумісність, яка трансформується у «гносеологічний конфлікт», подолання якого призведе до побудови нового знання. Поза цим відношенням і факти, і парадигмальне знання є незалежними, індиферентними.

Суб'єкт пізнавальної діяльності, описуючи події, явища, процеси, стани тощо, виявляє своє ставлення до об'єкта пізнання на основі набутого досвіду. Він здійснює вибір не тільки предмета дослідження, а й засобів його репрезентації, актуалізуючи не тільки власний досвід, а й досвід, накопичений людством у процесі науково-теоретичної діяльності. Відповідаючи на запитання, які спостережувані об'єкти дослідник повинен вводити у пізнавальний цикл як факт, В.Биков цілком слушно зазначає: «... об'єкти пізнання фіксуються людиною і стають для неї фактами лише в тому випадку, коли вони включаються в яку-небудь форму процесу пізнання» [1, с. 140]. Такою формою є факт як фрагмент знання.

Епістемний потенціал фактуального виявляється також в ситуаціях підтвердження чи спростування гіпотез і теорій, коли факти «виносять вердикт» про ступінь достовірності теоретичних побудов. Процес наукового пізнання здійснюється від емпірії до теорії і, навпаки, – від теорії до емпірії. Емпіричне знання передуює теоретичному і підтверджує останнє. Як зазначає В.Швирьов, «емпіричне відкриває нові факти, розширює горизонт бачення наукового мислення і ставить перед теоретичним мисленням нові завдання», а «теоретичне дослідження, розвиваючи і конкретизуючи теоретичний зміст науки, орієнтує і спрямовує емпіричне дослідження, передусім, цілеспрямований експеримент» [22, с. 6]. Процеси верифікації чи фальсифікації актуалізують проблему зворотного зв'язку між теоретичними висновками (наслідками) і тим, що вони пояснюють. Крім цього, ставляться й розв'язуються методологічні та філософські проблеми науки. Науковий факт є ланкою, що пов'язує теорію з об'єктивною реальністю. Тому розвиток теоретичного мислення здійснюється також через зворотній зв'язок з об'єктами завдяки науковим фактам. Цей зв'язок потрібний для вдосконалення теоретичної системи знання, на що звернув увагу А. Зотов: «... через наукові факти здійснюється контакт теорії з об'єктом дослідження і зміни в теорії доводиться робити внаслідок упертого «небажання» даних спостереження чи експерименту входити у рамки, приписані теоретичною схемою» [4, с. 72].

Отже, епістемні потенції актуального знання виявляються у пізнавальних ситуаціях, які репрезентують процес становлення і розвитку нового наукового знання. На рівні проблемогенної ситуації нові факти у співвіднесенні з парадигмальним знанням потенціюють нові гіпотетичні раціональні уявлення (ідеї), на основі яких формулюються і ставляться евристичні пізнавальні завдання з їх обґрунтування шляхом побудови принципово нового знання про предмет дослідження. На рівні проблемної ситуації епістемні потенції фактів виявляються в спроможності верифікації чи фальсифікації вірогідних або достовірних систем знання, що постають у результаті розв'язання проблем. Відносна автономність наукових фактів не призводить до втрати ними епістемних потенцій. Наприклад, факт рівності інерційної та гравітаційної мас, відомий з часів становлення класичної фізики, не був «новим», але містив у собі епістемну цінність, яка виявилась аж на початку ХХ сторіччя, коли на нього звернув увагу А. Айнштейн. Потенційно епістемну цінність зберігають і «теоретичні факти» до їх експериментального підтвердження. Так, наприклад, сформульовані у теоріях Максвелла гіпотетичні речення-передбачення були епістемно цінними, оскільки актуалізували пізнавальні завдання з рестрації електромагнітних хвиль (Герц).

Із зазначеного випливає, що факти є не тільки умовою виникнення наукових проблем, а й засобом підтвердження чи спростування вірогідного, гіпотетичного знання. Нові факти у співвіднесенні з парадигмальним знанням утворюють проблемогенний периметр, який демаркує

пізнане і непізнане на першому етапі становлення нового знання. На другому етапі формування нового знання факти окреслюють периметри можливих дисциплінарних матриць, корелюючи векторність розвитку певної галузі знання та потенціуючи критеріальність фактуального у ситуаціях вибору серед конкуруючих гіпотез, теорій тощо. У реальній науковій практиці неузгодженість або «гносеологічний конфлікт» має місце не тільки між теоріями і новими фактами, а й між теоріями, які витлумачують факти, і тими, які їх пояснюють. За будь-яких умов, проблема критерію вибору серед конкуруючих теорій розв'язується тільки на основі нових фактів. «Факти, – як слушно зазначає Е. Чудинов, – вказують на те, які можливості відповідають реальному світові» [21, с. 106]. Епістемні потенції наукового факту зумовлені також структурою його внутрішніх компонентів, які забезпечують йому відносну соціокультурну автономність. Епістемно-креативний потенціал наукових фактів виявляється на всіх етапах становлення принципово нового наукового знання. Світ наукових фактів – це і потенційний світ можливостей суб'єкта пізнавальної діяльності, його ціннісних орієнтацій. Від уміння виявляти новизну актуального знання, його потенціалу залежить векторність розвитку науки, прогресивний суспільний поступ.

Література

1. Быков В. В. Методы науки / В. В. Быков. – М.: Наука, 1974. – 216 с.
2. Вахтомин Н. К. Эмпирическое знание. Факт / Н. К. Вахтомин // Вахтомин Н. К. Генезис научного знания. Факт, идея, теория. – М.: Наука, 1973. – 286 с.
3. Жариков Е. С. Научная проблема / Е. С. Жариков // Логика научного исследования. – М.: Наука, 1965. – С. 19-44.
4. Зотов А. Ф. Научный факт / А.Ф.Зотов // Зотов А. Ф. Структура научного мышления. – М.: Политиздат, 1973. – С. 58-75.
5. Кедров Б. М. Единство диалектики, логики и теории познания / Б. М. Кедров. – М.: Гасполииздат, 1963. – 295 с.
6. Кондаков Н. И. Логический словарь / Н. И. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – 563 с.
7. Коперник Н. О вращении небесных сфер / Н. Коперник. – М.: Наука, 1964. – 653 с.
8. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания / П. В. Копнин. – М.: Наука, 1973. – 324 с.
9. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы теории / П. В. Копнин. – М.: Мысль, 1974. – 568 с.
10. Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию / П. В. Копнин. – К.: Наукова думка, 1966. – 288 с.
11. Косолапов В. В. Факт как основа научного познания / В. В. Косолапов // Логика научного исследования. – М.: Наука, 1965. – С. 44-67.
12. Лебедев С. А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории). Научное издание / С. А. Лебедев. – М.: Академический проспект, 2003. – С. 560-561.
13. Марчук М. Г. Ціннісні потенції знання / М. Г. Марчук. – Чернівці: «Рута», 2001. – 319 с.
14. Мелков Ю. А. Факт в постнеклассической науке / Ю. А. Мелков. – К.: Издатель ПАРАПАН, 2004. – 224 с.
15. Мерзон Л. С. Проблемы научного факта: курс лекций / Л. С. Мерзон. – Л.: Изд-во ЛГПИ им. А.Герциана, 1972. – 188 с.
16. Никифоров А. Л. Научный факт и научная теория / А. Л. Никифоров // Теоретическая природа научного познания. – М.: Наука, 1984. – С. 150-172.
17. Попович М. В. Обобщение понятий в современном естествознании / М. В. Попович // Философские основания естественных наук. – М.: Наука, 1976. – С. 158-177.
18. Ракитов А. И. Логическая структура научной теории / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 1966. – №1. – С. 44-54.
19. Рузавин Г. И. Методы научного исследования / Г. И. Рузавин. – М.: Мысль, 1974. – 237 с.
20. Черноволенко В. Ф. Мироззрение и научные познания / В. Ф. Черноволенко. – К.: Изд-во Киевского государственного университета, 1970. – 173 с.
21. Чудинов Э. М. Природа научной истины / Э. М. Чудинов. – М.: Политиздат, 1977. – 312 с.
22. Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании / В. С. Швырев. – М.: Наука, 1978. – 383 с.

Summary

Hasiak O. Epistemic Potential of Scientific Fact. *The article considers the epistemic potential of scientific fact as a fragment of reliable knowledge in terms of category of logic of scientific research. The author determines its logical and epistemological nature and methodological sanction in the process of establishment of a brand new knowledge. The conditions of epistemic potentials of factual knowledge and the role of scientific facts in choice of vector of scientific development as a social and cultural phenomenon are discussed. Keywords: epistemic potential, scientific fact, paradigm knowledge.*